

الله الرحمن الرحيم

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی - مرکز تهران

گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

بررسی تطبیقی اصطلاحات عرفانی «احوال و مقامات»

استاد راهنما:

دکتر محمود فضیلت

استاد مشاور:

دکتر فاطمه توکلی رستمی

نخارش:

انور قادری

مردادماه ۱۳۹۰

بسمه تعالی

تصویب پایان نامه

پایان نامه تحت عنوان بررسی تطبیقی اصطلاحات عرفانی «احوال و مقامات» که در مرکز تهران تهیه و به هیأت داوران ارائه گردیده است مورد تأیید می باشد.

تاریخ دفاع : نمره : درجه ارزشیابی :

اعضای هیأت داوران :

<u>امضاء</u>	<u>مرتبه علمی</u>	<u>هیأت داوران</u>	<u>نام و نام خانوادگی</u>
		استاد راهنما	۱- دکتر محمود فضیلت
		استاد مشاور	۲- دکتر فاطمه توکلی رستمی
		استاد داور	۳-
		نماینده گروه علمی	۴-
		نماینده تحصیلات تکمیلی	۵-

تقدیم

به وجود مبارک پدر عزیزم که بارنج تن روزگاری گذراند و همواره حامی و مشوق فرزندانش

به کسب علم و ایمان بوده و هست،

و به روح مادرم که سبیل محبت و صفا و ایثار بود

و به همراه زندگی و بمسرم،

و به گل های باغ زندگی ام، فرزندان دلبندم کیما و محمد.

قدردانی

بر من است به رسم حق گزارسی، از زحمات بی دریغ اساتید فرهیخته‌ی گروه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه پیام نور تهران، که افتخار شاگردی و بهره‌مندی از محضر درس ایشان را داشته‌ام بی نهایت سپاس گزارسی نمایم.

از جناب آقای دکتر محمود فضیلت، استاد دانشمند و وارسته، که با وجود مشغله‌های فراوان در امر تدریس و تألیف در کمال مهر و ممانت و با بزرگواری راهنمایی و ارشاد حقیر را قبول فرمودند، بسیار سپاس گزارم و همواره افتخار می‌کنم که سعادت تلمذ از پیشگاه این استاد فرزانه و فرهیخته نصیب این کمترین شده است. مشورت‌ها و راه‌گشایی‌های تیرمینانه و بی دریغ استاد فضیلت عامل توفیق در این کار بود. دلسوزی‌ها و تشویق‌های مهربان‌ش را می‌تایم و همیشه سپاس گزار اویم.

از خداوند متعال طول عمر با عزت و سلامتی ایشان را عاجزانه خواستارم و توفیقات روز افزون ایشان را در راه
کسترش فرهنگ و ادب ایران زمین آرزو مندم.

از جناب آقای دکتر علی محمد پشت دار، استاد فرزانه و الگویی اخلاق که در طول تحصیل از محضر درس ایشان، همواره
فیض برده ایم و با صبر و دل‌سوزی محل رجوع دانشجویان بوده و هستند و به عنوان استاد مشاور قبول زحمت فرمودند صمیمانه
سپاس گزارم.

راهبانی‌ها، رومی‌گشاده و مهربانی و فروتنی دکتر پشت دار را همیشه به یاد خواهیم داشت و از بن دندان سپاس گزار
اویم. خدای یگانه به وی طول عمر با عزت و توفیق عنایت فرماید.

در ضمن از عنایات، همکاری و همکاری برادر عزیزم جناب آقای دکتر علیرضا قادری که در راه به شمر نشستن این
پایان نامه مرا یاری نمودند، از صمیم قلب تشکر می‌نمایم.

پیش‌گفتار

الف) کتاب‌های پایه در این پژوهش

ب) چگونگی تحقیق و پژوهش

ج) محتوای تحقیق

د) هدف‌ها و پیشنهادها

کتاب و منابع اصلی در این پژوهش عبارتند از:

۱. اللّمع فی التّصوّف

۲. کشف‌المحجوب

۳. رساله‌ی قشیریّه

۴. شرح تعرّف

۵. مرصاد‌العباد

۶. طبقات‌الصوفیّه

۷. منازل‌السائرين

۸. تذکره‌الاولیاء

۹. اصطلاحات‌الصوفیّه

۱۰. مصباح‌الهدایه و ...

در ابتدا پس از مطالعه‌ی جدی و هدفمند هر یک از کتاب‌های مذکور، سعی گردیده که نکات مهم و اساسی در رابطه با موضوع پایان‌نامه، تحت عنوان «بررسی تطبیقی اصطلاحات عرفانی احوال و مقامات» از آثار و کتب یاد شده استخراج، تعریف و سپس مورد نقد و بررسی و دقت نظر قرار گیرد.

این پایان‌نامه دارای یک مقدمه و پنج فصل می‌باشد.

در فصل اول، بررسی ریشه‌شناسی تصوّف و صوفی، ریشه‌ها و زمینه‌های پیدایش عرفان و تصوّف، مبانی و منابع عرفان ایران و عوامل شکل‌گیری و پیدایش تصوّف و عرفان اسلامی، مطرح و مورد بحث و تحلیل قرار می‌گیرد.

در فصل دوم، کلیات و تعاریف اصطلاحات «عرفان و تصوّف»، «عارف و صوفی»، «سالک و سلوک»، طرح و مورد کنکاش و بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم، تعاریف و کلیاتی در باب «حال و مقام» بیان شده سپس به بررسی دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب حال و مقام پرداخته شده و وجه تسمیه ی «حال و مقام» بیان شده است.

فصل چهارم به مراتب حال و مقام اختصاص یافته است. در بخش اول این فصل پیرامون مراتب حال و مقام، تحلیل و بررسی معمول گشته است.

در بخش دوم، احوال عرفانی شامل: مراقبه، قرب، محبت، خوف، رجاء، شوق، انس، اطمینان (طمأنینه)، مشاهده و یقین به صورت جداگانه مورد تعریف و تجزیه و تحلیل و بررسی قرار گرفته و قول مشاهیر و مشایخ عرفان و تصوف در باب هر کدام بیان می گردد.

در بخش سوم، مقامات عرفانی شامل: توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا مورد کنکاش قرار می گیرد و هر کدام از مقامات جداگانه تعریف و مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرند و به ذکر اقوال مشایخ عرفان در باب هر کدام پرداخته می شود.

در فصل پنجم به بررسی تطبیقی و وجوه تمایز در حال و مقام پرداخته شده است.

در تدوین این پایان نامه سعی شده که علاوه بر کتب و منابع ذکر شده، به سایر کتب و منابع عرفانی نیز توجه و مطالبی مناسب از سایر کتب جمع آوری و مکتوب گردد.

البته آثار پژوهش گران، محققین و نویسندگان معاصر در باب موضوع نیز مورد بهره و استفاده قرار گرفته است.

پایان نامه ی حاضر، حاصل حدود دو سال تلاش و مطالعه ی ده ها کتاب پیرامون عرفان و تصوف و به ویژه اصطلاحات عرفانی «حال و مقام» می باشد.

هدف و انگیزه ی نگارنده از پژوهش و تحقیق و انتخاب این موضوع این بود که ابتدا ریشه ها و مبانی عرفان و تصوف را دریافته و به تعاریف دقیق و مقبولی از اصطلاحات، عرفان و عارف، تصوف و صوفی، سلوک و سالک و به طور اخص «حال و مقام» دست یافته و به بررسی تطبیقی، تجزیه و تحلیل و نقد اصطلاحات عرفانی احوال و مقامات پردازم و تأثیر و تأثر و ارتباط متقابل احوال و مقامات عرفانی را از آثار و منابع مهم و مذکور عرفان استخراج نمایم.

برای انجام این کار پژوهشی، همان طور که پیش تر اشاره گردیده آثار عرفانی مهم و مشهوری انتخاب گردید که بازتاب موضوع مورد نظر، به نحو بارزی در آن ها انعکاس یافته است. باید اذعان داشت که، گستردگی موضوع، اختلاف نظر صوفیه و محققان در باب تصوف و مباحث مربوط به آن، تحقیق و پژوهش در این عرصه را مشکل می نمایاند و چون پژوهش بسنده و ارزنده در سرزمین پهناور و بی کران عرفان به سادگی میسر نیست؛ بی گمان این پایان نامه نیز بدون نقص و کاستی نیست ولی چه توان کرد:

آب دریا را اگر نتوان کشید

هم به قدر تشنگی باید چشید

نگارنده امیدوار است که این پژوهش توسط دانشجویان و شیفتگان ادب و عرفان ادامه یابد، چرا که معتقد است، بررسی اصطلاحات عرفانی حال و مقام را نمی توان در چند اثر منثور و منظوم عرفانی و ادبی محدود و محصور نمود، بلکه می توان در یک تقسیم بندی کلی، به بررسی این موضوع در آثار منثور و منظوم از ابتدا تاکنون و به طور مجزا، در یک یا چند قرن مشخص و معین پرداخت؛ تا کار پژوهشی و تحقیقی در این زمینه، علمی تر، دقیق تر و گسترده تر انجام پذیرد و جویندگان معرفت از این طریق به مبحث «حال و مقام» در دیگر آثار منثور و منظوم عرفانی، آشنایی و اطلاع بیشتری بدست آورند و با این آثار در طول قرون متمادی آشنا شوند (ان شاء الله) و به قول اقبال لاهوری:

گمان مبر که به پایان رسید کار مغان

هزار باده ی ناخورده در رگ تاک است

تابستان ۱۳۹۰ - انور قادری

چکیده

این پایان نامه، پژوهشی است: درباره ی «بررسی تطبیقی اصطلاحات عرفانی احوال و مقامات» در اُمّهات کتب عرفانی با نگرشی بر: اللّمع، رساله ی قشیریّه، شرح تعرّف، کشف المحجوب، مرصاد العباد، تذکره الاولیاء، مصباح الهدایه و ... .

دو اصطلاح «حال و مقام»، از اصطلاحات اساسی و بنیادین در عرصه عرفان و تصوّف است و در عرفان اسلامی ایرانی از عمق و گستردگی برخوردار بوده و نقش بنیادین دارد. دست یابی به این مهم، منوط به بررسی دقیق و به دست دادن تعاریف و توصیفات عالمانه از این دو اصطلاح و درجات آن هاست؛ که گامی اساسی در جهت شناخت فرهنگ و معنویت اسلام و ایران می باشد.

این پژوهش برآن است تا ضمن تعمّق و تحقیق در متون نثر کهن به شیوه ی توصیفی و تحلیلی، به اصطلاحات ((احوال و مقامات)) بپردازد. در این تحقیق سعی شده است که با شیوه ای روشمند و با بهره گیری از متون عرفانی درجه اوّل و استفاده از پژوهش های انجام شده در این زمینه، به وجوه تمایز حال و مقام و مراتب آن ها، سیر تحولی این سلسله مراتب، تفاوت ها در تعریف و درجات حال و مقام، دیدگاه های عرفا و صاحب نظران در این موضوع و عوامل متعدد تأثیر گذار بر محتوا و مراتب این دو مقوله بپردازد.

واژه های کلیدی : احوال، مقامات، نقد و بررسی، تطبیق.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
.....	مقدمه
۱.....	فصل اول: ریشه‌شناسی، مبانی و عوامل پیدایی عرفان و تصوف
۲.....	بخش اول
۲.....	۱-۱. ریشه‌شناسی تصوف و صوفی
۱۲.....	بخش دوم
۱۲.....	۲-۱. زمینه‌های پیدایش و پیشینه‌ی تاریخی عرفان و تصوف
۱۴.....	۱-۲-۱. مبانی و منابع عرفانی ایرانی
۱۴.....	۱-۱. تأثیر آموزش‌های زرتشت
۱۶.....	۲-۱. اندیشه‌ها و عقاید بودا
۱۷.....	۳-۱. آیین میتراپی (آیین مهر)
۲۲.....	۴-۱. تأثیر فلسفه‌ی اشراق
۲۴.....	۵-۱. اندیشه‌های نو افلاطونی
۲۶.....	۶-۱. گنوستی سیسم
۲۷.....	۷-۱. عرفان یهود و عرفان مسیحی
۲۹.....	۲-۲-۱. عوامل شکل‌گیری و پیدایش تصوف اسلامی
۲۹.....	۱-۲. تأثیر عقاید بودایی و مانوی
۳۰.....	۲-۲. تأثیر اندیشه‌های نو افلاطونی
۳۱.....	۳-۲. تأثیر آیین یهود و مسیح
۳۴.....	۴-۲. تأثیر منابع اسلامی
۴۱.....	نتیجه‌گیری فصل اول
۴۳.....	فصل دوم: اصطلاحات «عرفان و عارف، تصوف و صوفی، سلوک و سالک»
۴۴.....	۱-۲. بخش اول: عرفان و عارف
۴۴.....	۱-۱. عرفان
۴۷.....	۲-۱. عارف
۵۱.....	۲-۲. بخش دوم: تصوف و صوفی
۵۱.....	۱-۲. تصوف در لغت و اصطلاح

۵۲	..... ۲-۲. تحلیل و بررسی پیرامون تصوّف
۵۷	..... ۳-۲. تحلیل و بررسی دیدگاه عرفا و مشایخ و صاحب نظران در مورد صوفی
۶۰	..... ۳-۲. بخش سوم : سلوک و سالک
۶۰	..... ۱-۳. سلوک در لغت و اصطلاح
۶۱	..... ۲-۳. شرایط و ارکان سلوک
۶۲	..... ۳-۳. سالک در لغت و اصطلاح
۶۴	..... ۴-۳. تفاوت عرفان و تصوّف
۶۸	..... نتیجه گیری فصل دوم
۷۱	..... فصل سوم: حال و مقام
۷۲	..... ۱-۳. بخش اوّل : « حال »
۷۲	..... ۱-۱. حال در لغت و اصطلاح
۷۳	..... ۲-۱. دیدگاه مشایخ و مشاهیر صوفیّه و عرفان در باب حال
۷۳	..... ۲-۳. بخش دوم : ((مقام))
۷۳	..... ۱-۲. مقام در لغت و اصطلاح
۷۵	..... ۲-۲. دیدگاه مشایخ و مشاهیر صوفیّه و عرفان در باب «مقام»
۷۶	..... ۳-۲. وجه تسمیّه ی حال و مقام
۷۷	..... نتیجه گیری فصل سوم
۷۸	..... فصل چهارم: مراتب حال و مقام
۷۹	..... ۱-۴. بخش اوّل : تحلیل و بررسی پیرامون مراتب حال و مقام
۸۸	..... ۲-۴. بخش دوم : مراتب حال
۸۸	..... ۱-۲. مراقبه (مراقبت)
۸۸	..... ۱-۱. مراقبه در لغت و اصطلاح
۹۰	..... ۲-۱. انواع مراقبه
۹۰	..... ۳-۱. مراحل مراقبت
۹۱	..... ۴-۱. دیدگاه مشاهیر صوفیّه و عرفان در باب مراقبه
۹۳	..... ۲-۲. قرب
۹۳	..... ۱-۲. قرب در لغت و اصطلاح
۹۴	..... ۲-۲. دیدگاه مشاهیر صوفیّه و عرفان در باب قرب
۹۵	..... ۳-۲. انواع مقربان
۹۶	..... ۳-۲. محبّت
۹۶	..... ۱-۳. بحث و بررسی پیرامون محبّت
۹۸	..... ۲-۳. محبّت در لغت و اصطلاح

- ۳-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب محبت ۱۰۰
- ۴-۳. حالات اهل محبت ۱۰۱
- ۴-۲. خوف ۱۰۲
- ۴-۱. تحلیل و بررسی پیرامون خوف و رجاء ۱۰۲
- ۴-۲. خوف در لغت و اصطلاح ۱۰۴
- ۴-۳. خائف کیست ؟ ۱۰۵
- ۴-۴. انواع خوف ۱۰۵
- ۴-۵. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب خوف ۱۰۶
- ۵-۲. رجاء (امید) ۱۰۷
- ۵-۱. رجاء در لغت و اصطلاح ۱۰۷
- ۵-۲. انواع رجاء ۱۰۷
- ۵-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب رجاء ۱۰۸
- ۶-۲. شوق ۱۰۸
- ۶-۱. تحلیل و بررسی پیرامون شوق ۱۰۸
- ۶-۲. شوق در لغت و اصطلاح ۱۱۰
- ۶-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب شوق ۱۱۰
- ۶-۴. انواع اهل شوق ۱۱۱
- ۷-۲. انس ۱۱۲
- ۷-۱. بررسی و تحلیل پیرامون انس ۱۱۲
- ۷-۲. انس در لغت و اصطلاح ۱۱۴
- ۷-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب انس ۱۱۴
- ۷-۴. مراتب اهل انس ۱۱۵
- ۸-۲. طمأنینه (اطمینان) ۱۱۶
- ۸-۱. طمأنینه در لغت و اصطلاح ۱۱۶
- ۸-۲. اقسام اطمینان ۱۱۶
- ۸-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب اطمینان ۱۱۷
- ۹-۲. مشاهده ۱۱۷
- ۹-۱. مشاهده در لغت و اصطلاح ۱۱۷
- ۹-۲. انواع مشاهده ۱۱۸
- ۹-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب مشاهده ۱۱۸
- ۱۰-۲. یقین ۱۲۰
- ۱۰-۱. یقین در لغت و اصطلاح ۱۲۰

- ۱۰-۲. مراتب یقین..... ۱۲۱
- ۱۰-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب یقین..... ۱۲۱
- ۴-۳. بخش سوم: مراتب مقام..... ۱۲۲
- ۳-۱. توبه..... ۱۲۳
- ۱-۱. تعریف توبه و حقیقت آن..... ۱۲۳
- ۱-۲. انواع توبه..... ۱۲۶
- ۱-۳. ارکان توبه..... ۱۲۶
- ۴-۱. درجات توبه..... ۱۲۷
- ۵-۱. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب توبه..... ۱۲۷
- ۳-۲. ورع..... ۱۳۰
- ۲-۱. ورع در لغت و اصطلاح..... ۱۳۰
- ۲-۲. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب ورع..... ۱۳۱
- ۳-۳. زهد..... ۱۳۲
- ۱-۳. زهد در لغت و اصطلاح..... ۱۳۲
- ۲-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب زهد..... ۱۳۴
- ۳-۳. زاهد از دیدگاه مشاهیر عرفان و تصوف..... ۱۳۵
- ۳-۴. علامت های زهد از نظر عرفا و متصوفه..... ۱۳۶
- ۳-۵. انواع زهد..... ۱۳۷
- ۳-۴. فقر..... ۱۳۷
- ۴-۱. بحثی پیرامون «فقر»..... ۱۳۷
- ۴-۲. فقر در لغت و اصطلاح..... ۱۳۹
- ۴-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب فقر و فقیر..... ۱۴۱
- ۴-۴. انواع فقیران..... ۱۴۳
- ۳-۵. صبر..... ۱۴۴
- ۵-۱. بحثی در ارتباط با «صبر»..... ۱۴۴
- ۲-۵. صبر در لغت و اصطلاح..... ۱۴۵
- ۳-۵. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب صبر..... ۱۴۷
- ۳-۶. توکل..... ۱۴۸
- ۶-۱. اهمیت مقام «توکل»..... ۱۴۸
- ۶-۲. توکل در لغت و اصطلاح..... ۱۴۹
- ۶-۳. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب توکل..... ۱۵۰
- ۶-۴. انواع توکل و متوکلان..... ۱۵۲

۱۵۲	۷-۳. رضا.....
۱۵۲	۱-۷. تحلیل و بررسی پیرامون مقام «رضا».....
۱۵۴	۲-۷. آیا رضا جزء مقامات است یا احوال؟.....
۱۵۵	۳-۷. رضا در لغت و اصطلاح.....
۱۵۶	۴-۷. دیدگاه مشاهیر صوفیه و عرفان در باب رضا.....
۱۵۸	۵-۷. انواع (حالات) اهل رضا.....
۱۵۹	نتیجه گیری فصل چهارم.....
۱۶۶	فصل پنجم: بررسی تطبیقی و وجوه تمایز حال و مقام.....
۱۷۸	نتیجه گیری فصل پنجم.....
۱۷۹	فهرست منابع و مآخذ.....

مقدمه

عرفان و تصوف بخش مهمی از حیات روحانی بشریت به شمار می رود. در باب منشاء آن عقاید گوناگونی ابراز شده است، اما به نظر می رسد که تصوف و عرفان لازم و ملزوم هر دین و شریعتی باشد که به سوی کمال و معرفت حقیقی و ایمان به وحدت وجود پیش می رود. بنابراین خداشناسی و توجه به مبدأ و وصول به حقیقت را در تمام مذاهب دنیا می توان یافت.

اساساً سخن از تاریخ عرفان و تصوف مشکل است زیرا در حقیقت جوهر عرفان و تصوف تاریخ ندارد. با این وجود از آن جهت که عرفان و تصوف در هر زمان اصول خود را به زبانی متناسب با مقتضیات فکری و روحی آن زمان بیان کرده، و از آن لحاظ که در مدت قرن های بسیار مکاتب مختلفی برای تعبیر از عرفان و تصوف به وجود آمده که متناسب با نیازمندی گروه های مختلف مردم باشد، می توان از جهات مختلف میراث عرفان و تصوف هر دوره و زمانی را مشخص نمود.

از نخستین سال های دومین قرن هجری، مشربیه روحانی در ایران رسوخ یافت که مبنای آن بر تربیت عرفانی نفس و مطلوب آن رسیدن به حقیقت مطلق بود و اندک اندک پیروان این مشرب را صوفی و عارف نام نهادند.

عرفان و تصوف راهی است برای رسیدن به کمال معنوی که جنبه ی درونی وحی در اسلام است، هر چند این نام در دوره های متأخر پیدا شده، اما حقیقت عرفان و تصوف و روش های آن به ابتدای وحی بر می گردد و با معنی و صورت اسلام، آن گونه که در قرآن کریم آمده ارتباط بسیار محکم دارد.

در نظر کسی که در راه و رسم عرفان قدم می گذارد و چون سالک طریقت حق زندگی می کند، اولین و کامل ترین عارف، پیامبر اسلام است و بعد از آن علی بن ابی طالب و معصومین هستند که نمایانگر درون و باطن اسلام بوده اند. عرفا و صوفیان راستین به هیچ عملی دست نمی زدند که پیغمبر و ائمه و اصحاب آنان چنان نکرده بودند.

به راستی عرفان چیست؟ و عارف و صوفی کیست؟ هدف عارف چیست؟ و برای نیل به هدف چه باید بکند؟ به زبانی ساده می توان گفت که عرفان به معنای شناخت و معرفت حق تعالی (خداشناسی) است و عارف و صوفی کسی است که می خواهد به این معرفت نیل گردد، پس هدف عارف حق تعالی است و آخرین مقصد او رسیدن به قلّه ی منیع انسانیت یعنی «توحید» است.

برای نیل به این هدف، عارف باید به سیر و سلوک دست زند؛ یعنی طی طریق کردن و رسیدن به مرحله ی جز خدا هیچ ندیدن. از نظر عارف رسیدن به این مرحله کار عقل و اندیشه نیست، کار دل و مجاهده و تصفیّه و تهذیب نفس است.

از این رو، در عرفان سخن از نقطه ی آغاز است و از مقصد و از منازل و مراحل که عارف و سالک، باید طی کند تا به سر منزل نهایی برسد.

از نظر عارف برای انسان صراط وجود دارد و آن صراط را باید بپیماید و مرحله به مرحله و منزل به منزل طی کند و رسیدن به منزل بعدی بدون گذر کردن از منزل قبلی ناممکن است.

در سیر و سلوک عرفانی از یک سلسله «احوال و مقامات» سخن می رود که منحصرأً به سالک راه، در طی طریق ها دست می دهد و دیگران از آن احوال بی خبرند. سالک در طی سیر و سلوک، برای این که به قلّه ی بلند انسانیت؛ یعنی «توحید» برسد، از جایی باید آغاز کند و منازل و مراحل را باید به ترتیب طی نماید.

البته این منازل و مراحل باید با اشراف و مراقبت یک «انسان کامل» و پخته که قبلاً، این راه را طی کرده و از رسم و راه منزل ها آگاه است، صورت می گیرد. اگر همت انسان کامل بدرقه ی راه نباشد، خطر گمراهی وجود دارد. عرفا از این انسان کاملی که ضرورتاً باید همراه باشد، گاهی به «طایر قدس» و گاهی به «خضر» و ... تعبیر می کنند.

که دراز است ره مقصد و من نوسفرم ^۱	همّت بدرقه ی راه کن ای «طایر قدس»
ظلمات است بترس از خطر گمراهی ^۲	ترک این مرحله بی همرهی «خضر» مکن

به هر صورت عارف می خواهد با تمام وجودش حرکت کند و به کنه و حقیقت هستی برسد، او می خواهد چون قطره ای به دریای حقیقت بپیوندد؛ زیرا کمال او در رسیدن است و برای نیل به مقصد اصلی، عبور از یک سلسله منازل و مراحل و مقامات را لازم و ضروری می داند.

عرفا برای رسیدن به هدف منازل و مقامات قائلند، که عملاً باید طی شود و بدون عبور از آن منازل، وصول به هدف را غیر ممکن می دانند.

لذا، سیر و سفر معنوی، سفری بسیار دشوار و سنگین است که هر کسی توان طی کردن این مسیر را ندارد. اراده ای مصمّم و عزمی آهنین می خواهد. سالک برای وصول به مقصد، باید سختی ها و

۱- حافظ، شمس الدین محمد، ۱۳۷۴، ص ۳۵۴.

۲- همان، ص ۴۹۵.

موانع فراوانی را پشت سر بگذارد. منازل متعددی را باید سپری کند. فاصله‌ی میان هر منزل تا منزل دیگر ممکن است سال‌ها طول بکشد و هیچ تضمینی وجود ندارد که یک سالک بتواند، همه‌ی منازل و مقامات را طی نماید. به همین دلیل یکی از مباحث مهم و اساسی در عرفان و تصوف و در میان اهل سیر و سلوک معنوی، بحث از «حال» و «مقام» است.

«سالک و صوفی راه حق در طی سال‌های دراز مراحل (مقامات) را طی می‌کند. اگر در آن مقام بایستد و بکوشد به مقام بالاتر راه می‌برد و این مقامات، که گاه ترتیب و تعداد آن‌ها در نزد مشایخ فرق می‌کند؛ البته با مجاهدت به دست می‌آید و نوعی کسب روحانی است. اما وقتی سالک را استعداد و مایه‌ی قلبی است جانش معروض حال می‌شود و این احوال دیگر به کسب و مجاهده نیست، موهبت خداست چیزی است که از غیب بر جان او وارد می‌شود، مثل برقی گذران دل او را نوعی روشنی می‌بخشد و دیر یا زود خاموش می‌گردد.

اما تکرار یک حال بسا که سالک را از یک مقام به مقام بالاتر می‌برد و او را در طریق کمال، ترقی می‌دهد غایت این همه نیز از حال و مقام اتصال مستقیم با حق است.»^۱

اهمیت مقامات، احوال و فضائل روحانی که جان باید تجربه و کسب کند، به این دلیل است که مشخص‌کننده‌ی مراتب عروج جان به سوی خداوند است و در واقع، هر فضیلتی مقامی است که باید جان آن را طی کند و به طور پیوسته آن را تجربه نماید.

البته صوفیان همواره تأکید کرده‌اند که غایت تصوف، داشتن فلان فضیلت یا مقام و حال نیست بلکه در ورای همه‌ی فضایل و احوال و مقامات، نیل به وصال خداوند است، اما برای وصال به آن وجود متعال در ورای همه‌ی فضایل، آدمی نخست باید آن فضایل را تجربه کرده باشد و برای رسیدن به مقام فنا و بقای بالله نیز، سالک باید پیش از آن، دیگر مقامات و احوال را طی کرده باشد.

شیخ ابونصر سراج گفته است: «اگر گفته شود که معنای مقامات چیست؟ باید گفت: معنای آن توقف بنده در پیشگاه خداست در انجام عبادت‌ها و مجاهدات و ریاضات و بریدن از خلق و پیوستن به خدا.

و مقامات عرفان شامل توبه، ورع (پرهیزگاری)، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا هستند. او می‌گوید: احوال چیزهایی هستند که در دل درآیند و یا دل در آن‌ها درآید، همچون صفای یاد خدا و از جنید نقل شده که گفت: حال چیزی است که در دل درآید؛ اما چندان نیاید. همچنین گفته شده که حال ذکر پنهانی خداست.

۱- زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۷۷، ص ۳۲.

شیخ می گوید: احوال شامل مراقبت، قرب، محبت، خوف، رجاء، شوق، انس، طمأنینه، مشاهده و یقین می باشد.^۱

هجویری در تعریف حال و مقام می گوید: «مقام، عبارت بود از راه طالب و قدمگاه وی اندر محل اجتهاد و درجت وی به مقدار اکتسابش اندر حضرت حق تعالی. حال، عبارت بود از فضل خداوند تعالی و لطف وی به دل بنده، بی تعلق مجاهدت وی بدان؛ از آن چه مقام از جمله ی اعمال بود و حال از جمله ی افضال و مقام از جمله ی مکاسب و حال از جمله ی مواهب.

پس صاحب مقام به مجاهدت خود قایم بود و صاحب حال از خود فانی بود، قیام وی به حالی بود که حق تعالی اندر وی آفریند.^۲

در اهمیت احوال و مقامات از جنید رحمه الله نقل کرده اند که: «بنده به حقیقت معرفت و صفای توحید نرسد، مگر آن که از احوال و مقامات بگذرد.

و نیز بعضی از مشایخ گفته اند که شبلی رحمه الله را ندیدیم مگر آن که در احوال و مقامات سخن می گفت.^۳

در کشف المحجوب آمده است^۴: «بدان که راه خدا بر سه قسمت است: یکی مقام، و دیگر حال و سه دیگر تمکین.

و خدای عزوجل همه ی انبیاء را برای بیان کردن راه خود فرستاده است تا حکم مقامات را بیان کنند، و تمامت انبیاء و رسل که آمدند با صد و بیست و چهار مقام، و به آمدن محمد علیه السلام اهل هر مقامی را حالی پدیدار آمد و بدان پیوست که کسب خلق از آن منقطع بود تا این تمام شد بر خلق و نعمت بغایت رسید، لقله تعالی «الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی»^۵

و خدای تعالی ما را خبر داد از جبرئیل که وی گفت: و ما منا الا اله مقام معلوم: هیچ کس نیست از ما، الا که وی را مقامی معلوم است. و باز حال معنی باشد که از حق به دل پیوند بی آن که از خود آن را به کسب دفع توان کرد، چون بیاید.^۶

۱- سراج طوسی، ابونصر، ۱۳۸۸، ص ۹۷.

۲- هجویری، علی بن عثمان، ۱۳۷۸، ص ۲۲۵.

۳- همان، ص ۳۸۸.

۴- هجویری، علی بن عثمان، ۱۳۷۸، ص ۴۸۴.

۵- سوره ی مائده، آیه ی ۳.

۶- سوره ی صافات، آیه ی ۱۶۴.

۷- همان، ص ۲۲۴.

« و حمل تقرّب بنده به خدای و تقرّب خدای به بنده در این حدیث : «من تقرّب الی شبراً تقرّب الیه ذرعاً؛ هر کس به من وجبی نزدیکی جوید، یک ذرع به او نزدیکی جویم، بر مقامات و احوال کردن موافق و مطابق است.

چه تقرّب بنده به کسب و سلوک در مقام خود مستجاب جذبه ی الهی است در صورت نزول حال^۱»

و در شرح کلمات باباطاهر آمده است که سیر در «مقامات و احوال»، از آن اهل طلب است که صاحبان شهودند^۲.

دو اصطلاح مهم «حال و مقام» دارای آن چنان اهمیتی در عرفان می باشند که بسیاری از منابع و کتب معتبر تصّوف و عرفان، گستره ی وسیعی از موضوعات خود را به «احوال و مقامات» اختصاص داده و اکثر عرفا و صوفیّه و مشایخ نامدار عرفان سخنان موجز و بعضاً مبسوطی در باب حال و مقام بیان نموده اند که در اکثر منابع عرفانی ثبت و ضبط است.

همچنین بخش اعظم ادبیات دوره ی آغاز تصّوف به شرح و دسته بندی «احوال و مقامات» اختصاص دارد و در این عرصه ها با ظریف ترین مسائل روان شناسی سروکار داریم. از این رو نمی توان وحدت نظر کامل مؤلفان گوناگون را در مورد این دسته بندی انتظار داشت. تعداد و شرح ویژگی های این مراحل و منازل و مقام ها، می توانند با هم تفاوت های زیادی داشته باشند.

حاصل کلام آن که «احوال و مقامات» دو اصطلاح اساسی و بسیار عمده ی اهل تصّوف و عرفان است؛ چون در طی سیر و سلوک و در طی طریق، هر چه بر سالک سیار بگذرد یا از جنس «احوال» است یا از نوع «مقامات».

انور قادری

تابستان ۱۳۹۰

۱- کاشانی، عزالدین، ۱۳۸۶، ص ۱۲۸ .

۲- سجادی، سید جعفر، ۱۳۷۹، ص ۷۳۹.